

Alimbaeva Liza Azat qızı

Berdaq atındağı Qaraqalpaq Mámleketlik Universiteti

Filosofiya qánigeligi 2-kurs magistrantı

Ózbekstan Respublikasi, nókis.

**INSAN HÁM JÁMYETTEGI AGRESSIYANI ÚYRENIWDIŇ
SOCIAL-FILOSOFIYALIQ TIYKARLARI.**

Annotaciya: *Bul jazılğan maqalada adamzat sonıń menen bir qatarda jámiyettiń rawajlanıwında kelip shıǵatuǵın agressivlik qásiyetlerdiń úyreniliwiniń áhmiyeti, agressivliktiń jámiyet turmısı ushın tásiiri haqqında máseleleri keńnen tu'sindirip o'tilgen. Insan hám jámiyet qatnasıqlarında júzege keliwshi ha'r tu'rli agressiya kórinisleri boyınsha ilimpazlardıń kóz-qarasları social-filosofiyalıq tárepten analizlengen.*

Tayanış sózler: *Jámiyet, insan, agressiya, mádeniy jantasıw, ruwxıylıq, adaptatsiya processı, civilizaciya, psixologiya, globallastıw processleri, pedagogika.*

Alimbaeva Liza Azat qizi

Graduate 2 course in the specialty philosophy

Karakalpak State University named after Berdakh

Nukus, Republic of Uzbekistan.

**SOCIO-PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS FOR THE STUDY OF
AGGRESSION IN HUMANS AND SOCIETY.**

Abstact: *This article broadly expresses the importance of studying the features of aggression that arise in the development of human society, as well as humanity, the impact of aggression on the life of society. The views of scientists on various manifestations of aggression in human and social relations are analyzed from a socio-philosophical point of view.*

Keywords: *society, humanity, aggression, cultural revival, spirituality, adaptation process, civilization, psychology, globalization processes, pedagogy.*

Insandı úyreniw, ondaǵı ózgerislerdi durıs bahalaǵan halda analizlew zárúrlıǵı hár bir dáwir ushın aktual másele bolıp tabıladı. Sociallıq-filosofiyada jámiyettiń rawajlanıwı menen bir qatarda ondaǵı júz bergen processlerdi úyreniw baslı máselelerdiń biri esaplanadı. Jámiyettegi hám adamlardaǵı agressiyanıń kóriniwiniń ózine tánligin obyektiv hám hár tárepleme úyreniw ushın bul processti úyreniwdiń tiykarǵı teoriyalıq jantasıwların metodologiyalıq talıqlaw arqalı “agressiya” túsiniǵiniń mánis – mazmunın anıqlap alıw zárúr. Kúndelikli sanada hám túsindirme sózliklerde bul túsinink birinshi nábette xalıqaralıq huquq túsiniǵi sıpatındada geosiyasiy mánini ańlatadı. Misali S.I.Ojegov hám N.Yu.Shvedovanıń “Rus tili túsindirme sózligi” túsindirme kitabında bul sózlikke eki túrli anıqlama berilgen. Birinshisi, joqarıda qısqasha keltirgenimizdey xalıqaralıq huquq kóz-qarasınan bir mámleket tárepinen basqa mámleket suveriniteti, shegaralıq qol qatılmaslıǵı yamasa siyasiy ğárezsizligine qarsı qurallı kúsh isletiw delingen. Ekinshi mánisi: Dushpanlıqtı keltirip shıǵaratuǵın ashıq dushpanlıq[1,54]. Keyingi anıqlama sonı kórsetedi geosiyasiy máni menen bir qatarda agressiya túsiniǵi insanniń jámiyettegi buzǵınshı is-háreketleri menen baylanıslı mánis-mazmunnıń sociallıq-psixologiyalıq hám filosofiyalıq, ontologiyalıq táreplerin de óz ishine aladı.

Dushpanlıq, agressiya insan is-háreketiniń fenomenı sıpatında da hár túrli ilimiy baǵdar wákilleri tárepinen izertlewler alıp bardı. Olar tiykarınan eki túrli kóz-qarastan agressiyanı túsindiriwge háreket etedi. Instinktiv teoriyanı alǵa súriwshi F.Nitche, G.Spense, V.Jeyms, Z.Freyd, K.Lorents. Al bulardan parıqlı túrde Monteskey, E.Fromm, D.Levitovlar agressiya sırtqı faktor tiykarınan payda boladı, ol biologiyalıq yamasa psixologiyalıq hádiyse emes degen ideyanı alǵa súredi. Instinktiv teoriyanıń tiykarın salıwshılardan biri Z.Freyd shaxstıń aggressiv minez-qulqınıń kelip shıǵıwın insan psixologiyası hám fezeologiyasında dep túsindiredi[2,79]. Sonıń ushın ol aggressivlik tek ǵana tuwma emes, insanniń ajralmas mülki esaplanadı dep keltiredi. Ol adamdı haywanlıq baslama dep túsindiredi. Turmıstıń barlıq tarawlarında adam, tiykarınan haywanlıq instinktler menen háreketke keledi deydi[3,339]. Freyd ideyaların dawam ettirgen etolog

K.Lorents “Агрессия” kitabında adamlardıń belgili bir jaǵdaylarda olardıń sezimleri hám hárezketleri alǵashqı ata-babalarınan miyras bolıp ótkен filogenetik tárepten ózgertilgen dástúr degen juwmaققа keledi. Soǵan muwapıq adamlar hám haywanlar ushın tán bolǵan instinglerden biri, túrler populiatsiyası ishindegi bar bolıw ushın gúresiw instinktiniń kórinıwi, jasaw ushın gúrestiń hárezketlendiriwshi kúshi sipatında túsindiredi. K.Lorents “Adam tábiyatınan basqınshılıq, zorawanlıq, agressiyaǵa miyil” degen pikirdi alǵa súredi. Lorents etologiya (haywan is-hárezketin úyreniwshi pán) nı insaniyat jámiyeytine, insan minez-qulqına qarata qollanbaqshı boladı[4,110]. Bul pikirlerge qarama-qarsı túrde E.Fromm eger adamda agressiya payda bolsa, onda bunıń sebebi sharayatlar, jaman tárbiya hám jaman, nadurıs úlgiler dep túsindiredi. Ol alǵashqı adamlar zamanagóy adamlarǵa qaraǵanda azıraq jaman qásiyetlerge iye, mádeniyatı tómén sociallıq-jámiyet civilizaciyası rawajlangan házirgi jámiyetke qaraǵanda azıraq agressiv bolıp esaplanadı degen juwmaققа keledi. Agressivlik adamda tuwma da, onıń xarakterine tán da emes, ol civilizaciyanıń yaǵnıy miynet bólistiriliwiniń payda bolıwı, islep shıǵariwdıń ósiwi hám artıqsha ónimniń toplanıwı, irarxiyalıq dúziliske iye mámleketler hám elitar qatlamlar júzege keliwi nátiyjesi dep kórsetedi[5,47]. Biz bul keltirilgen pikirlerdi T.Gobs hám J.J.Russo kóz-qaraslarındaqı insan haqqındaǵı tartıslı pikirler menen túsindiriwimizge boladı. Lorents hám Freyd T.Gobs siyaqlı “Adam-adamǵa qasqır” yaǵnıy tuwma agressiv xarakterge iye dep keltiredi. E.Fromm bolsa, Russo kóz-qarasındaǵı adamlar tábiyatınan bir-birine miyriban degen ideyanı tiykar sıpatında alǵa súrgenligin kóriwmizge boladı. Usı jerde bul máselege baylanıslı kóz-qaraslardı jáne de tolıq túsindirip ótetuǵın bolsaq, mısalı insan is-hárezketindegi agressivliktiń rólin asıra kórsetken T.Gobstıń kóz-qarasın ayırıqsha atap ótiwge boladı. Ol adamdı joqarıda keltirip ótkenimizdey qasqır menen teńlestirgen. Yaǵnıy adamda egoistlik qásiyetleriniń basım ekenligin bul bolsa o’z-ara qarama-qarsılıqtı keltirip shıǵarıwın kórsetpekshi boladı. Shpengler 1931-jılda jazılǵan bir miynetinde “adam jırtqısh haywan” hám onıń pútkil ómiri jinayatshılıq ústine qurılǵan” degen pikirdi alǵa súredi. O.Shpengler adam haqqındaǵı usı túsiniǵine tiykarlanıp, bul

hádiyseniń sociallıq dereklerin hesh qanday názerge almaǵan halda, urıslar sebebin túsindirgen. Ol “Jırtqısh haywan hámmeniń dushpanı, ol óz aymaǵında óz túrlesine shıdam bere almaydı[6,208]. Jekke jalǵız jırtqısh haywanlar ortasındaǵı duellerden “urıs” payda boladı. Erkin jırtqısh haywannıń xarakteri óziniń tiykarǵı qásiyetlerine kóre jalǵız adamnan jámlesken adamǵa ótedi. Sol menen birge, kúshli rassalıq jırtqısh haywan, jırtqısh agressiv qásiyetin saqlap qalǵan xalıqlar júzege kelgen” dep keltiredi. Bul keltirilgen pikirlerdi analizley otırıp, biz “jırtqıshlıq” yamasa “agressiya” haqıyqattan da adamǵa tán qásiyetpe hámde urıstıń payda bolıwınıń tábiyiy sebepleri barma? degen sorawlardı ortaǵa taslaymız. Bul sorawlarǵa juwap beriw ushun bolsa, adamlarda agressiya júzege keliwin, onıń sebeplerin tolıǵı menen analizlew hám hár tárepleme kórip shıǵıw kerek. İnsan agressivliginiń sebepleri haqqında ayılǵanda izertlewshiler kópshilik jaǵdayda bul quramalı multifikatorial hádiyseni qanday da bir sebeplerge kóre analizleydi. N.Alkok hám R.Ardri bul sebepti óz aymaqların qorgaw niyetinde kóredi. “Adamlardıń tiykarǵı milliy qádiriyatları dep - jazadi Alkok olardıń jasaw orınları, aymaǵı hámde adamlardıń agressiv is-háreketlerin hám jámiyet turmısında hár túrli kelispewshiliklardıń payda bolıwında dál usı sebepten baslaw kerek dep túsindiredi. R.Ardri bunday is-háreketlerdi insannıń biologiyalıq xarakteri menen baylanıslılıǵın kórsetip, adamlarda instinktiv “aymaqlı imperative” bar ekenligin aytıp ótedi[7,4]. Demek insandaǵı agressiyanıń júzege keliwi biologiyalıq tárepten degen kóz-qaraslardı jáne bir ingliz zoologı D.Morris tárepinen de berilgen. Ol adamlarǵa qarata hákimiyatqa bolǵan tábiyiy qálew agressiyaǵa alıp keledi dep esaplaydı. Húkimranlıq agressiv is-háreketlerdiń tiykarǵı maqseti hám bul tárepten adam basqa tiri maqluqlardan parıq qılmaydı”[8,175]. Biraq bul jerde sonı da aytıp ótiw zárúr hákimiyatqa umtılw tolıǵı menen agressivlikti keltirip shıǵarmaydı. Insanda basqarıwshılıqqa, húkimranlıqqa umtılw qásiyeti bar álbette, biraq bul agressiv boladı dew durısıqqqa kelmeydi. Sebebi umtılw processinde insanǵa tásir etiwshi basqa faktorlar onıń agressiv jaǵdayǵa keliwine sebepshi boladı. Húkimdardıń jaman yamasa jaqsı bolıwı qol astındaǵı adamlardıń oǵan qarata qatnasında bolıp esplanadı. Aymaqlıq iyelik etiw haqqında jánede tolıqraq

túsindirme beretuǵın bolsaq, Amerikalıq sociolog D.Staydıń ayıp ótiwinshe “Hár bir shaxs ádette bir neshe aymaqlıq birlikke iye”. Ol jumısta, úyde, dem alısta hám basqada. Ol solardı sırtqı agressiyadan saqlawǵa hám qorǵawǵa miyıl”. Zamanagóy psixologiya sonı kórsetedi adam basqa adamnıń aymaǵına qarata instenktiv “húrmet” kórsetiwi múmkin. Demek adamlar hesh qanday biologiyalıq yamasa psixologiyalıq sebepler nátiyjesinde agressiv jaǵdayǵa kelip qalmaydı. Olar tek ǵana sırtqı ortalıq, sırtqı tásir etiwshi faktorlar nátiyjesinde agressiv bolıwı múmkin.

Agressiya - deviant minez-qulıqtıń bir túri. Agressiyanı anıqlaw mashqala bolıp tabıladı. Sebebi, "agressiya" termini hár qıylı háreketlerdi ańlatadı. Sol sebepli, basqınshı minez-qulıqtı úyrenip atırǵanda, bul hádiyseni anıq túsiniwge erisiw zárúr. A.Bassom tárepinen usınıs etilgen ta'riyiplerden birine kóre, agressiya - bul basqalarǵa qawıp salatuǵın yamasa zıyan keltiretuǵın hár qanday minez-qulıq bolıp tabıladı. Geypara izertlewshilerdiń pikirine kóre, ayırım háreketler basqınshılıq retinde bahalanıwı ushın olar tek ǵana zıyan jetkeriwi, bálki kemsitiw yamasa narazılıq komponentin óz ishine aladı. Insannıń basqınshılıǵı kóplegen social, milliy hám basqa dawlardıń deregi. Sol sebepli basqınshılıq mashqalasın úyreniw zárúrli bolıp tabıladı. Bunnan tısqarı, jámiyet haqıyqattan da onıń barlıq kórinislerinde basqınshılıqtan qorǵawdıń nátiyjeli mexanizmlerine mıtáj. Jáne bul, óz gezeginde, insan basqınshılıǵınıń tábiyatı, insan basqınshılıǵınıń dárekleri hám motivları haqqında tereń hám hár tárepleme biliwdi názerde tutadı.

Zamanagóy jámiyette asocial minez-qulqlarda (alkogolizm, náshebentlik, tártipsizlik, vandalizm hám basqalar) kórinetuǵın deviant minez-qulıqqa iye bolǵan jaslar júdá kóp. Ekstremal sırtqı kórinislerde ayawsızlıq hám basqınshılıq payda bola baslaydı. Jaslar ortasında jınayatshılıq júzege keledi. Jaqın ótken dáwir menen salıstırǵanda, aqessivlik penen baylanıslı jınayatlar kóbeygen, bunnan tısqarı, jaslar ortasında kelispewshilikler hám zorawanlıq jaǵdayları sezilerli dárejede artqanı kózge taslanadı. Agressiv minez-qulıq mashqalası onıń tarqalıwı hám biyqararlastırıwshı tásiiri sebepli insanıyattıń pútkil turmısı dawamında aktual bolıp

qalıp atır. Jaslar ortalıǵında basqınshılıq tendenciýalarınıń kusheywi jámiyetimizdiń eń ótkir social máselelerinen birin sáwlelendiredi. Insandaǵı agressivlikti izertlew de tek ǵana antropologiyalıq, ontologiyalıq yamasa social-filosofiyalıq tárepten emes, onı gnoseologiyalıq, sociologiyalıq sonday-aq psixologiyalıq jaqtan analizlew kerek. Agressiya adamlarǵa adamlar toparına qarata fizikalıq hám ruwxıy zıyan jetkeriwge qaratılǵan individual yamasa toparlıq is-háreketler esaplanadı. Búgingi kúnde agressiya shaxs hám jámiyet turmısınıń ajralmas bólegine aylandı. İnsan xarakteri tuwma bolıwı múmkin, biraq ol jámiyetke aralasqannan soń oǵan sırtqı faktorlar tásir etiwı nátiyjesinde ózgeris júzege keledi. Agressivliktiń tuwma instinkt emesligi bálki onıń júzege keliwine qatal tárbiya, sociallıq ortalıqtıń normada bolmawı, fizikalıq jaza, psixologiyalıq basım, sociallıq jekkeleniw, sezimlerdiń shıǵarılıwınıń shekleniwı, átraptaǵı basqada tásir etiwshi derekler, alkohol hám náshebentlik ónimleriniń qabıl qılınıwı sebep boladı. Sonday-aq mádeniy hám sociallıq sistema jeterli dárejede integraciyalanbaǵan bolsa hám birinshisiniń ekinshisi tárepinen tosqınlıq qılatuǵın is-háreketlerge qoyılatuǵın talaplardı óz ishine alǵan bolsa, normalardı buzıw, ásirese agressivlik is-háreketlerdi kórsetiw qálewı payda boladı. Agressivliktiń júzege keliwin túsindiregende submádeniyat teóriyası tiykarında kóriwge boladı. S.Lamnek teóriyasında agressiya submádeniyat hádiysesi menen baylanıslı. Bul teoriya avtorı agressiv formadaǵı submádeniyattıń bahalıqlar hám normaları sociallıq normalar hám máplerge qarama-qarsı keledi, dep esaplaydı[9,184]. Submádeniyat tu'sinigi (latinsha: sub-“astı” hám mádeniyat) ámeldegi mádeniyatqa qarata fundamental bahalıq muna'sebetleriniń qarama-qarsı momentlerin ańlatadı. Submádeniyattıń tiykarǵı xarakteristikası agressiya formasında ańlatılǵan narazılıq, kelispewshilik, aktiv qarsılıq. Bul teoriyaǵa muwapıq, tu'rli rásmiy bolmaǵan háreketler payda bolıwınıń deregi sociallıq krezisler, jámiyetshilik múnásebetlerindegi disgarmoniya bolıp esaplanadı. Jaslar háreketi hám mádeniyat, hám diniy, siyasiy hám basqa hár qanday baǵdarǵa iye bolıp, óz poziciyasın agressivlik kórinisinde kórsetiwge miyel boladı. Submádeniyatqa kirip, adam basqa sociallıq shekelewlerden erkin bolıp kórinedi,

bunnan tısqarı, olardıń buzılıwı kópshilik jaǵdayda jinayıy normalardan biri bolıp esaplanadı. Zorawanlıqtı túsindiriwde stigma teoriyasıda jaratılǵan. I.Goffman tárepinen jaratılǵan bul teoriyaǵa muwapıq, agressiyanıń tolıq belgileri joq, ol yamasa bul is-ha'rekettiń zorawanlıq dep táripleniwi tek ǵana adamlardıń reaksiyasına baylanıslı. Belgili bir shaxlar hám toparlarǵa jaman, unamsız qásiyetlerdi “jabıstırıw” tendenciyası agressivliktin’ qaytalanıwına alıp keledi. Belgili bir waqıttan soń, shaxs ózinen-ózi birkirilgen sıpatlamaǵa muwapıq háreket qıla baslaydı[10,92]. Stigmatizatsiya - bul belgili bir shaxs yamasa adamlar toparı menen qandayda bir qásiyetli (a'dette jaman) baylanıslılıq, bul baylanıs bolmasada, yamasa dálillenbegen bolsada, bul shaxstı kemsitiwge alıp keledi hám agressivlik payda bolıwına alıp keletuǵın unamsız bolǵan jaǵdaylardı keltirip shıǵaradı. Adamdaǵı qásiyetler haqqında filosoflar (Zenon, Seneka, Mark Avreliy) insan aqıllı bolıp tuwıladı hám onıń qálbinde agressiya bolamydı, insan jaqsı islerge umtılwı menen ajralıp turadı dep kórsetedi. Agessiyanıń insan tuwma tábiyatına tán emesligi Sharl Luy Monteskeydiń “Nızamlar ruwxı haqqında” degen miynetinde tolıǵ’ıraq jarıtılǵan. Miynette “ıssı hawa rayı húkim súrgen aymaqta jasawshılar agressiv xarakterge iye boladı” dep keltiredi[11,184]. Demek insan agrissivlik qásiyetler menen dunyaǵa kelmeydi, oǵan sırtqı faktorlardıń tásir etiwı nátiyjesinde onda áste-aqırın agressivlik qásiyetler payda bola baslaydı. Agressivlik haqqındaǵı kóz-qaraslardı analizlew nátiyjesinde qanday da bir adamǵa yamasa jámiyetke qarata sıpatlama bergende agressiv dep ataw nadurıs esaplanadı.

Paydalanilgan ádebiyatlar dizimi:

1. С.И.Ожегов, Н.Ю.Шведова «Толковый словарь русского языка»-1992
2. З.Фрейд «По ту сторону принципа удовольствия бессознательного» Москва -1990
3. A.Berdimuratova “Filosofiya” Nókis -2010
4. Viktor Alimasov “Inson tanazuli” Toshkent- 2007
5. “Yangi va eng yangi davir gʻarbiy evropa falsafasi” oquv qoʻllanmasi. Toshkent-2002
6. O.Shpengler “Insan hám texnika” -1931
7. N.D.Subbotina “Inson agressiyasining tabiiy va ijtimoiy dastlabki shartlari”.
8. Morris D. “Zoologtiñ adamniñ haywanlıq tárepin úyreniwi” -1968
9. Ламнек С. «Теории девиантного поведения» Мюнхен, 1993.
10. Гоффман И. «Стигматизация-это процесс, когда реакция других портит нормальную личность» 1979
11. Sharl Luy Monteskey “Nízamlar ruwxı” -1748.